

Kultura zdalnej edukacji. Obszary problemowe i możliwości rozwiązań

dr Małgorzata Mikut
Katedra Pedagogiki Ogólnej, Dydaktyki i Studiów
Kulturowych
Uniwersytet Szczeciński

**Dzień 16 marca 2020 – data rozpoczęcia edukacji na
odległość w systemie polskiej oświaty**

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 2020 r. w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19
<http://dziennikustaw.gov.pl/DU/2020/410>

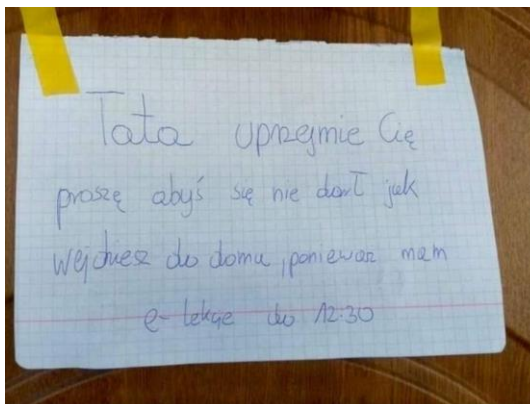
- Miało być to rozwiązanie tymczasowe, ale w krótkim czasie okazało się zmianą, której daty zakończenia do dziś nie znamy.

„Szkoła” w domu – z przestrzeni publicznej do prywatnej

- Rozporządzenia MEN-u wymusiły niemal natychmiastowe wcielenie w życie nowej formy i trybu edukacji.
- Nauczanie zdalne realizowano oczywiście w bardzo zróżnicowanym „krajobrazie” warunków i możliwości.

Szkoła w domu – nauczanie – uczenie się w domu

- Nikt nie pytał rodziców i innych domowników: czy się na to zgadzają i czy mają warunki do zapewnienia uczniowi komfortu uczenia się?
- Realizacja nauki zdalnej wymuszała na domownikach zmianę zachowań, dostosowanie się do nowych sytuacji.

Szkoła w domu – praca w domu

- Nowa organizacja pracy nauczyciela w miejscu zamieszkania.
- Nikt nie pytał nauczycieli: czy mają warunki do realizacji nowego trybu nauczania w domu?
- Nie zawsze możliwe jest realizowanie pracy nauczyciela w szkole, ale i dla niektórych w we własnym domu.

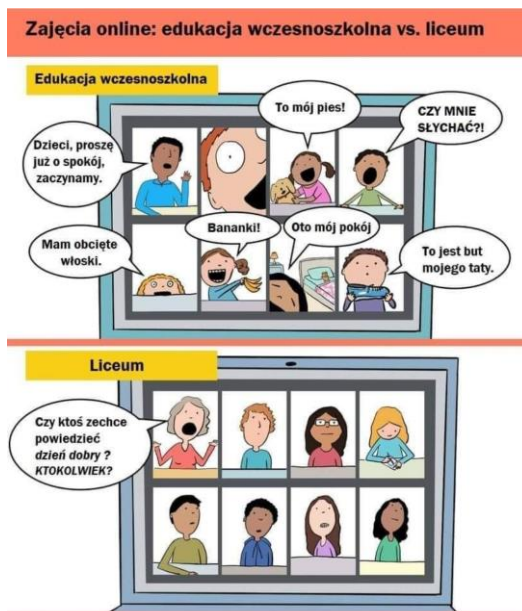

Obszary problemów związanych z realizacją edukacji na odległość

- **Problemy absencji pewnej części uczniów w semestrze letnim, ale także w zimowym**
Źródło: *Tysiące uczniów poza systemem. Lekcja ignorancji MEN*
<https://oko.press/tysiacze-uczniow-pozza-systemem-lekcja-ignorancji-men/>
- **Problemy organizacji edukacji zdalnej w wielkich szkołach (z wieloma oddziałami klasowymi) z systemem zmianowym pracy**
- **Problemy wsparcia dla uczniów wymagających pomocy psychologicznej, pedagogicznej**
- **Problemy wsparcia dla uczniów wymagających zajęć wyrównawczych**
- **Problemy edukacji zdalnej w przypadku praktyk, warsztatów, zajęć praktycznych w szkołach branżowych, liceach i technikum zawodowych, szkołach muzycznych**
- **Problemy edukacji zdalnej w placówkach opiekuńczych (wiele dzieci w jednej placówce – problemy sprzętowe oraz te związane z indywidualnymi potrzebami wsparcia) czy szkołach specjalnych** Źródło: S. Jaskulska, B. Jankowiak, *Kształcenie na odległość w Polsce w czasie pandemii COVID-19. Raport, s. 48.* https://drive.google.com/file/d/1YprhMptB3p6AnMeh8WzZLNvnhfY_HF/view
- **Problemy wymagające interwencji w przypadku przemocy domowej**
- **Patotrześci na lekcjach (włamania i ataki trolli)** Źródło: *Edukacja zdalna w czasie pandemii*, Centrum Cyfrowe <https://centrumcyfrowe.pl/edukacja-zdalna/>

Edukację na odległość różnicuje wiek uczniów

- Najmłodszy potrzebują codziennego wsparcia nauczycieli i rodziców.
- Najmłodszy łatwo się rozpraszają (znaczenie ma nawet to, czy w pokoju są przedmioty, które mogą odwracać uwagę od uczenia się).
- Najmłodszy potrzebują szczególnej uwagi.
- Roznoszą ich energia, wędrują po mieszkaniu, grają w gry, oglądają bajki, dzwonią do kolegów podczas zajęć, jeśli są pozostawieni bez kontroli i kontaktu wzrokowego.
- Uczniowie starszych klas szkoły podstawowej i uczniowie szkół ponadpodstawowych częściej unikają kontaktu wzrokowego (wyłączają kamerki), pewna część jest bierna podczas zajęć.

Edukację na odległość różnicują także:

- warunki mieszkaniowe (liczba pomieszczeń w domu/mieszkanu),
- wielkość rodziny - liczba dzieci będących w obowiązku szkolnym,
- dostęp do narzędzi i platform cyfrowych,
- dostęp do materiałów dydaktycznych (podręczników, zeszytów ćwiczeń, innych)
- sytuacja rodzinna ucznia,
- wielkość szkoły,
- profil szkoły

Edukacja na odległość czasami przypomina seans spirytystyczny

•Uczniowie „wyświetlają się” jako uczestnicy, ale tak naprawdę to czasami nie wiadomo, kto faktycznie uczestniczy w zajęciach, jeśli nie mają włączonych kamerek i nie odzywają się.

•Wymaga to do nauczycieli przyjęcia różnych strategii, aby nawiązać kontakt i zaktywizować uczniów.

? Wielki znak zapytania jest pod adresem wiedzy, jaką uzyskują podczas edukacji zdalnej i samodzielności pracy uczniów.

?Nie znane są konsekwencje rozwojowe edukacji na odległość, ale już dziś ujawniają się niepokojące u niektórych uczniów zmiany związane z funkcjonowaniem psychicznym, społecznym.

Istotna rola rodziców w edukacji zdalnej

- Stali się „pomostem” łączącym zwłaszcza najmłodszych uczniów z nauczycielami.
- Nieformalni nauczyciele małych dzieci i uczniów ze specjalnymi potrzebami.
- Zobligowano ich do stworzenia warunków dla uczenia się ich dzieci w przestrzeni domowej.
- Sytuację ucznia różnicuje wykształcenie rodzica (a raczej stan jego świadomości i wiedzy w zakresie potrzeb dziecka), środowisko zamieszkania, sytuacja zawodowa (nie każdy rodzic mógł być w domu z dzieckiem ze względu na wykonywanie obowiązków zawodowych), kompetencje społeczne.
- **Odrębną kwestią jest sytuacja uczniów, którzy nie mogli liczyć na żadne wsparcie ze strony rodzica, którzy żyją w środowiskach przemocowych** (Karolina Słowik, *Uczniowie między młotem a kowadłem*, Gazeta Wyborcza z 5 czerwca 2020.).

Nauczycielskie 2 pokolenia

- **Cyfrowych tubylców**, zazwyczaj są to najmłodszy stażem, którzy są oswojeni z narzędziami cyfrowymi wykorzystywanymi w pracy i nie tylko już przed zamknięciem szkół. Nowa sytuacja wymusiła jedynie konfrontację z możliwościami technicznymi dostępnymi platformami, narzędziami i osobami.
- **Cyfrowych imigrantów**, których zaskoczyła rzeczywistość narzucona pandemią i kontakt z narzędziami cyfrowymi był dla nich nowością. Wymóg rewidowania dotychczasowych ról i osvajanie nowych.
- To, jak obydwie pokolenia radziły sobie z realizacją kształcenia na odległość, zależało od tego, czy otrzymywali wsparcie od dyrekcji i czy mieli dostęp do odpowiednich narzędzi i platform cyfrowych.

Wyniki badań sondażowych wśród nauczycieli i nauczycielek z różnym stażem pracy i różnych profili szkół na temat realizacji kształcenia na odległość ujawniły, że:

- „najlepszy” obraz kształcenia na odległość zarysowali nauczyciele i nauczycielki z najkrótszym stażem pracy, pracujący w szkołach społecznych i prywatnych, jak i w szkołach publicznych
Źródło: S. Jaskulska, B. Jankowiak, *Kształcenie na odległość w Polsce w czasie pandemii COVID-19. Raport*, s. 58.
https://drive.google.com/file/d/11YprhMptB3p6AnMeh8WzfZLNvihfY_HF/view
- nauczyciele w większości szybko uporali się z nową sytuacją i to z całkiem niezłym efektem
- większym wyzwaniem natomiast okazało się nawiązanie jakichkolwiek relacji z niektórymi uczniami w zupełnie nowych warunkach

offline/online – relacje zapośredniczone

- W czasie pandemii problematyka relacji społecznych nabrała innego sensu.
- Wraz z zamknięciem szkół wiele relacji twarzą w twarz – **offline za sprawą różnych platform i narzędzi cyfrowych stało się online.**
- Doświadczenia nauczycieli i nauczycielek oraz strategie tworzenia nowej jakości relacji z uczniami są bardzo zróżnicowane.
- **Istotne jest dbanie o dobrą jakość tych relacji.**

Refleksje nauczycieli i nauczycielek o ich doświadczeniach w realizacji edukacji na odległość

- *Nauczycielka matematyki w szkole podstawowej: „W zdalnym nauczaniu największy problem jaki mam to gdy uczniowie nie mają kamerek (głównie ci którzy korzystają z pc). Trochę dziwne uczucie mówić do czarnych kwadracików tylko z napisanymi imionami na środku. Czuję się jakbym mówiła sama do siebie. Gdy widzę twarze uczniów na kamerkach czuję się 'prawie' tak jak by byli ze mną w sali. Mam dwie takie bezkamerkowe grupy – ósmoklasistów i maturzystów. Uczniowie bardzo grzeczni i wykonują wszystkie zadania, brakuje mi tej żywej interakcji, relacji które nie mogę nawiązać nie widząc ich”.*
- *Nauczycielka w szkole podstawowej, mama 2 dzieci (3 i 5 klasa szkoły podstawowej): „Szybko zorientowałam się co powinno być dla nas wszystkich najważniejsze. Po pierwsze za priorytet postawiłam stały kontakt z moją klasą – dziećmi i rodzicami. Mamy swoją grupę na Messengerze. Wysyłamy sobie wiadomości, zdjęcia. To nasza integracja, sposób na bycie "blisko". Ja tego potrzebuję, moi uczniowie również, ale nawet ich rodzice. Widzę, że się wkęcili. Nie prowadzę lekcji online, bo technicznie w mojej klasie nie jest to możliwe. Wysyłam dzieciom filmiki, wirtualne zadania, proszę o wykonanie pracy plastycznej, napisanie czegoś na dany temat. Wszystko w granicach rozsądku i możliwości uczniów. Często dają dowolność w wykonaniu jakiejś pracy. Wtedy efekty są najlepsze. W razie trudności uczniowie mogą się ze mną kontaktować indywidualnie. Nie zamierzam zmieniać moich metod, bo widzę, że w naszej grupie ten system dobrze funkcjonuje. Mój błąd to zbyt ambitne wizje względem tej całej akcji "zdalnego nauczania”.*
- **Źródło:** M. Borkowski, [40 nauczycieli opowiedziało o swoim największym błędzie w nauczaniu zdalnym.](https://www.nauczyciesawazni.pl/author/boro/)
<https://www.nauczyciesawazni.pl/author/boro/>

Pojawiały się też bardzo heroiczne dokonania niektórych nauczycieli, którzy chcieli udzielić bezpośredniego wsparcia swoim uczniom.

- **Nauczyciel wychowania fizycznego Artur Rosiak ze szkoły w Żychlinie co drugi dzień odwiedzał swoich uczniów, przemierzając wiele kilometrów na rowerze. Podjął taką decyzję po tym, jak usłyszał, że jego uczniom jest źle, że tęsknią za szkołą i mają trudności ze zrozumieniem niektórych treści.**

Źródło: Nauczyciel pokonuje kilometry na rowerze i wspiera swoich uczniów. „Dostawałem sygnały, że tęsknią za szkołą, że jest źle”
<https://dziendobry.tvn.pl/a/nauczyciel-pokonuje-kilometry-na-rowerze-by-wesprzec-uczniow-dostawalem-takie-sygnały-ze-tesknia-za-szkola-ze-jest-zle>

Zróznicowane strategie funkcjonowania uczniów i uczennic

Częstą praktyką jest:

- wyłączanie kamerek,
- unikanie kontaktu na wizji,
- brak aktywności.

To daje bardzo dużą swobodę działania, poczucie bezpieczeństwa niektórym uczniom i tylko im znane jest, co rzeczywiście w tym czasie trwania zajęć realizują?

- Dla niektórych uczniów i uczennic edukacja na odległość stała się szansą pozytywnego zaistnienia w klasie, a także dowartościowania.
- Niektórzy wspomagają nauczycieli w obsłudze narzędzi, podpowiadają sprawniejsze rozwiązania.
 - W zakresie obsługi technologii niektórzy z uczniów stają się „nauczycielami” dla swoich nauczycieli.

Nowa jakość relacji stała się podstawą u pewnej grupy uczniów i nauczycieli dla tworzenia kultury dialogu i wspólnego uczenia się.

Kultura „zdalnej” szkoły

- Zamknięcie szkół i przejście na tryb kształcenia na odległość zainicjowało wiele zmian w kulturze szkoły.
- Kultura szkoły za sprawą platform i narzędzi cyfrowych staje się coraz bardziej elementem kultury sieci.
- Dostęp do cyfrowego świata stwarza wiele możliwości (uzyskiwanie dostępu do niezliczonych zasobów, możliwość porównywania informacji, nawiązywanie kontaktu z osobami niezależnie od miejsca i czasu), ale wystawia także na wiele pułapek (przetłoczenie informacją, zanikanie prywatności, trywializacja treści, łatwa informacja niekoniecznie dobrej jakości, postrzeganie zasobów sieci jako panaceum na różne problemy).

Zmiany w kulturze szkoły

- Zmieniają się pod wpływem mediów cyfrowych praktyki edukacyjne zarówno te formalne, jak i pozaformalne (korepetycje, samoedukacja) i nieformalne (fora, grupy dyskusyjne, profile społecznościowe).
- **Co zaskakujące, to fakt, że to, co było jeszcze nie tak dawno (przed pandemią) w przestrzeni szkoły zakazane (używanie smartfonów, tabletek, laptopów, korzystanie z zasobów sieci na lekcjach), w edukacji na odległość stało się normą.**
- Znikła kontrola bezpośrednia nad tym, co dzieje się na lekcji za sprawą ograniczeń korzystania z zajęć na wizji. Uczniowie i uczennice zyskali także większą swobodę działania, mogą wykonywać wiele czynności równocześnie, na co nie było często zgody w warunkach tradycyjnych.
- Kultura szkoły może paść także ofiarą nieetycznego zachowania użytkowników mediów cyfrowych

(Zob. M. Czerepaniak-Walczak, *Proces emancypacji kultury szkoły*, Wolters Kluwers, Warszawa 2018, s. 127-144.)

Kształcenie na odległość – realia i potrzeby

Centrum Cyfrowe opublikowało raport z badań przeprowadzonych w kwietniu 2020 roku wśród 1000 nauczycieli i nauczycielek szkół podstawowych w Polsce, z którego wynika, że:

- „– Przed wybuchem pandemii **85,4% badanych nauczycieli nie miało żadnych wcześniejszych doświadczeń z nauczaniem zdalnym**, mimo to 48% nie ma trudności z obsługą narzędzi cyfrowych;
- – **36% nauczycieli wskazuje braki sprzętowe uczniów** jako jeden z głównych problemów ze edukacją zdalną;
- – Dla niektórych nauczycieli problematyczne okazują się często **wzajemnie sprzeczne oczekiwania rodziców**;
- – **Dzieci po tym miesiącu już bardzo źle znoszą izolację** – zaznaczają nauczyciele”

Źródło: Edukacja zdalna w czasie pandemii, Centrum Cyfrowe
<https://centrumcyfrowe.pl/edukacja-zdalna/>

Mocne i słabe punkty kształcenia na odległość:

- brak realizacji wychowawczej, a szczególnie opiekuńczej funkcji szkoły, pogłębianie różnic między uczniami oraz nauczycielskie poczucie braku wystarczającego wsparcia ze strony dyrekcji;
- zwiększający się wachlarz kompetencji nauczycielek i nauczycieli, wyrażana przez nich chęć wykorzystania nabywanych umiejętności w przyszłości oraz pozytywne emocje w relacjach (szczególnie z uczennicami i uczniami)

Źródło: S. Jaskulska, B. Jankowiak, *Kształcenie na odległość w Polsce w czasie pandemii COVID-19. Raport*, s. 29.

https://drive.google.com/file/d/1YprhMptB3p6AnMeh8WzfZLNvihfY_HF/view

Co w takim razie jest priorytetem edukacji zdalnej w warunkach izolacji spowodowanej pandemią?

- Zdaniem Jacka Pyżalskiego:
„Podstawą (...) jest **zachowanie, podtrzymanie i ulepszenie relacji międzyludzkich**, które manifestują się na płaszczyźnie edukacyjnej. Wśród tych relacji **najważniejsze to: nauczyciel – uczeń oraz nauczyciel – rodzina ucznia** (celowo nie mówimy tu tylko o rodzicach, mając też na myśli np. rodzeństwo czy dziadków). **Tak samo ważne są też relacje rówieśnicze** pomiędzy uczniami z jednego zespołu klasowego, ale również z kontakty innymi rówieśnikami”.

Źródło: J. Pyżalski, (red.) *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, Warszawa: EduAkcja 2020, s.25-26. <https://zdalnie.edu-akcja.pl>

Relacje tworzą fundament pod wzmacnianie wsparcia i odporności na sytuacje trudne

- Silne emocje, które towarzyszą ludziom w przypadku zagrożenia, a takim jest doświadczenie pandemii, mogą blokować realizację procesów edukacyjnych. **Sz szczególnie istotne jest tworzenie warunków do zapewnienia poczucia bezpieczeństwa i niwelowania problemów doświadczanych w takiej sytuacji przez uczniów**, ale także uniemożliwienia ujawniania się nowych problemów.
- „Oznacza ono, że w pierwszej kolejności zajmujemy się **podstawowymi potrzebami i ich zaspokojeniem, a potem dopiero dydaktyką**”. Dopiero **po zapewnieniu tych niezbędnych warunków można realizować skuteczną edukację zdalną**.
- „Powinniśmy zastosować prawidłowe strategie, procesy i narzędzia uwzględniające indywidualne uwarunkowania, zarówno w kontekście lokalnego środowiska, grup uczniów, jak i poszczególnych osób”.

Jedyną stałą jest zmiana

- Doświadczenie światowej pandemii ujawniło wiele kryzysów różnej natury, okazało się jednak cenną lekcją tego, co będzie coraz częściej nas wszystkich w życiu spotykać – **stałość zmian**.

Priorytetowe dla szkół jest, zdaniem Yuval Noah Harari, akcentowanie umiejętności życiowych

- „Najważniejsza będzie zdolność radzenia sobie ze zmianą, uczenia się nowych rzeczy i zachowania równowagi psychicznej w nieznanymi sytuacjach. Aby nadążać za tempem świata w 2050 roku, trzeba będzie nie tylko tworzyć nowe pomysły i produkty, lecz także, a może przede wszystkim, raz po raz tworzyć na nowo samego siebie”.

Źródło: Y. N. Harari, *21 lekcji na XXI wiek*, przełożył M. Romanek, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2018, s. 335.

Czego zatem powinni się uczyć uczniowie?

- „ludziom potrzebna jest zdolność ich rozumienia, odróżniania tego, co ważne, od tego co nie, przede wszystkim zaś zdolność łączenia wielu bitów informacji w szerszy obraz świata”. **To wymaga** zupełnie innego podejścia do realizowania zajęć edukacyjnych i **przesunięcia środka ciężkości z nauczania na uczenie się.**
- Szkoły powinny przestawić się na uczenie „czterech K” – **krytycznego myślenia, komunikacji, kooperacji, kreatywności.**

Źródło: Y. N. Harari, *21 lekcji na XXI wiek*, przełożył M. Romanek, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2018, s. 334 - 335.

Zdrowe i toksyczne kultury szkół

Źródło: Inetta Nowosad, *Kultura szkoły w rozwoju szkoły*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2019, s. 261.

Zdrowe cechy kultury szkoły

- Pracownicy czują się oceniani przez dyrektora, uczniów i rodziców i administrację szkolną.
- Pracownicy mają wspólny cel i są zaangażowani w pomoc uczniom.
- Podstawowymi normami są: kolegalność, współpraca, ciągłe uczenie się, otwartość na nowe pomysły, rozwiązywanie problemów, doskonalenie się i ciężka praca.
- Każdy czuje się odpowiedzialny za prowadzenie każdego ucznia do osiągnięcia wysokiego poziomu wiedzy i umiejętności.
- Dzielienie się praktyką po to, by wszyscy mogli się rozwijać i doskonalić swoje umiejętności zawodowe.
- Praca z danymi służy do rozwiązywania problemów i podejmowania decyzji. Dyrekcja dzieli się odpowiedzialnością z nauczycielami, uczniami i rodzicami.
- Pracownicy są zmotywowani i wzajemnie się wspierają.
- Rytuały i tradycje polegają na świętowaniu osiągnięć uczniów, innowacji nauczycieli i zaangażowania rodziców.
- Szkoła rozwija nieformalną sieć społecznościową bohaterów i osób znaczących, zapewniających szkole wsparcie, pielęgnuje tradycje.

Toksyczne cechy kultury szkoły

- Personel czuje się źle traktowany. W relacjach brakuje wzajemnego szacunku.
- Pracownikom brakuje poczucia wspólnego celu; normy wzmacniają bezwładność szkoły. Pracownicy chcą wykonać swoją pracę i wyjść.
- Administracja i nauczyciele są niechętni zmianom. Odradza się współpracę. Relacje interpersonalne są konfliktowe.
- Personel obwinia uczniów za brak postępów i wysokich osiągnięć.
- Rozwój zawodowy jest postrzegany przez personel jako strata czasu.
- Dyrektorzy mają wgląd w dane i sami podejmują decyzje.
- Pracownicy czują się wyczerpani, nieproduktywni, sfrustrowani i nieszczęśliwi, nie liczą na pomoc współpracowników, którzy czasami okazują wrogość.
- Pojawiające się osiągnięcia pozostają niezauważone, podobnie jak indywidualne i grupowe innowacje.
- Żadne szkolne tradycje czy bohaterowie nie są przykładem, celem ani wartością szkoły.

Przemiany uczestnictwa w kulturze na przykładzie pandemii

	Luty 2020	Listopad 2020
Dzieci	Znowu szkoła!	Ja chcę do szkoły!!!
Rodzice	Dzieci nie chcą wychodzić na zewnątrz, siedzą tylko w mediach.	Dzieci bardzo tęsknią za swobodą wyjścia, za kontaktami z rówieśnikami. Nawet media nie cieszą.
Dziadkowie	Wnuki nawet jak odwiedzają nas, to ze smartfonem nie mogą się rozstać. Co oni w tych mediach widzą?	Kontaktujemy się z rodziną i znajomymi dzięki technologiom. Jak dobrze, że potrafimy połączyć się w ten sposób.
Społeczeństwo	Wciąż praca, brakuje mi czasu wolnego. Nie mam czasu dla rodziny.	Ile bym dał/a, żeby wyjść do pracy, na spotkanie z przyjaciółmi, koncert. Chcę gdzieś wyjechać. Nie mogę już wytrzymać w domu 1z domownikami.

Bibliografia:

- Borkowski M., *40 nauczycieli opowiedziało o swoim największym błędzie w nauczaniu zdalnym*. <https://www.nauczycielasawazni.pl/author/boro/> (dostęp 15.06.2020)
- Czerepaniak-Walczak M., *Proces emancypacji kultury szkoły*, Wolters Kluwers, Warszawa 2018.
- Edukacja zdalna w czasie pandemii, Centrum Cyfrowe <https://centrumcyfrowe.pl/edukacja-zdalna/>
- Harari Y.N., *21 lekcji na XXI wiek*, przełożył M. Romanek, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2018.
- Gazeta Prawna, *Spią albo grają w gry komputerowe. Tysiące dzieci wypadło z systemu nauczania* <https://serwis.gazetaprawna.pl/edukacja/artykuly/1497030,zdalne-nauczanie-uczniowie-nauczyciele-problemy-psychiczne.html> (dostęp 27.11.2020)
- Jaskulska S., Jankowiak B., *Kształcenie na odległość w Polsce w czasie pandemii COVID-19. Raport*, https://drive.google.com/file/d/1YprhMptB3p6AnMeh8WzfZLNvifY_HF/view (dostęp 15.06.2020)
- Kiedy dzieci wrócą do szkół? Premier wskazał termin*, <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2020-06-25/kiedy-dzieci-wroca-do-szkol-deklaracja-premiera-morawieckiego/> (dostęp 25.06.2020)
- Mikut M. *Jedyną stałą jest zmiana*, „Refleksje” 2019 nr 4. https://issuu.com/zcdn/docs/refleksje_4_2019
- Mikut M., *Kultura zdalnej edukacji*, „Refleksje” 2020 nr 5. https://issuu.com/zcdn/docs/refleksje_5_2020/s/10940408
- Nauczyciel pokonuje kilometry na rowerze i wspiera swoich uczniów. „Dostawałem sygnały, że tęsknią za szkołą, że jest źle” <https://dziendobry.tvn.pl/a/nauczyciel-pokonuje-kilometry-na-rowerze-by-wesprzec-uczniow-dostawalem-takie-sygnały-ze-tesknia-za-szkola-ze-jest-źle> (dostęp 29.06.2020).
- Nowosad I., *Kultura szkoły w rozwoju szkoły*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2019.
- Pyżalski J. (red.), *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, Warszawa: EduAkcja 2020, s.25-26. <https://zdalnie.edu-akcja.pl>
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 2020 r. w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19 (dostęp 23.06.2020) <http://dziennikustaw.gov.pl/DU/2020/410>
- Słowik K., *Uczniowie między młotem a kowadłem*, „Gazeta Wyborcza” z 5 czerwca 2020.
- Tysiące uczniów poza systemem. Lekcja ignorancji MEN* (dostęp 23.06.2020) <https://oko.press/tysiace-uczniow-poz-systemem-lekcja-ignorancji-men/>
- Życie codzienne w czasach pandemii*, R. Drozdowski, M. Frąckowiak, M. Krajewski, M. Kubacka, A. Modrzyk, Ł. Rogowski, P. Rura, A. Stamm, Wydział Socjologii UAM w Poznaniu, Poznań 2020, s. 64-69. https://issuu.com/wydzialsocjologiiuam/docs/vcie_codzienne_w_czasach_pandemii_-_wydzia_socjo?fbclid=IwAR3oY9zldior8wVr1S9wWgbFiuFW6A2lwMcumVE4Zxzh-XCXGxFbkQWtnvk